

ՆԱԽԱԲԱՆ

Հայ ժողովրդական հեքիաթների 17-րդ հատորը ընդգրկում է Պատմական Հայաստանի Մոկբ գավառի հեքիաթները: Մոկբը կամ Մոկսը հայկական բնաշխարհիկ գավառներից է՝ դարերի ընթացքում ստեղծված և սերնդեսերունդ փոխանցված իր պատմամշակութային արժեքներով: Եւ արևմուտքից սահմանակից է Ադժնիքին, հյուսիսից և արևելքից՝ Վասպուրականին, իսկ հարավից՝ Կորճայքին: Մ.թ.ա. IX դարից Մոկսի տարածքն ընդգրկվել է Ուրարտու պետության, մ.թ.ա. VI դ. սկզբից՝ Երվանդունիների թագավորության կազմի մեջ: Մովսես Խորենացու հավաստմամբ՝ հայոց թագավոր Վաղարշակը Մոկսում հաստատել է առանձին թագավորություն: Որպես Հայաստանի հարավային նահանգ՝ հնուց ի վեր Մոկսն ունեցել է պաշտպանական կարևոր նշանակություն, իսկ նրա նախարարները՝ ազդեցիկ դեր: Ագաթանգեղոսը Մոկսի նախարարին հիշում է Հայոց մեծ իշխանների շարքում: Հայոց արքունիքում նախարարական գահերի պատվաստիճանների ցուցակում (Գահնամակ) Մոկսի նախարարությանը հատկացվել է 5-րդ տեղը, իսկ ըստ Զորանամակի՝ նրա զորաբաժինը կազմվել է 1000 հեծյալից: IV դարից Մոկսում հաստատվել է առանձին եպիսկոպոսություն: Մոկսի նախարարությունը կարևոր դեր է խաղացել V դ. ժողովրդաազատագրական պատերազմներում: Ավարայրի ճակատամարտում (451թ.) Մոկսի մեծ իշխանը եղել է Հայոց առաջին զորագնդի հրամանատարի օգնական: Հայոց Արշակունի թագավորության անկումից (428թ.) հետո՝ մարզպանության շրջանում, և Արաբական խալիֆայու-

թյան տիրապետության պայմաններում Մոկսի իշխանները պահպանել են իրենց ինքնուրույնությունը: IX դ. կեսին Հայաստանում մեծ ազդեցություն ունեւր Մոկսի իշխան Սմբատ Բագրատունին, ում թոժմա Արծրունին անվանում է «քաջահայտ և բարձրագահ»:

Մոկսն ունի անտառածածկ լեռներ, հարուստ բուսական ու կենդանական աշխարհ, սառնորակ ջրեր, հանածո հարստություններ (հատկապես երկաթահանքեր): Մոկսում զարգացած էր խաղողամշակությունը, բամբակագործությունը, ձիթատու բույսերի մշակությունը, մեղվաբուծությունը: Արհեստներից հատկապես զարգացած էին գորարությունը և շալագործությունը, մասամբ՝ մետաղամշակությունը: Մոկս քաղաքի յուրաքանչյուր թաղ ունեցել է իր եկեղեցին [Անճղոնց Ս. Աստվածածինը (XIII դ.), Դաշտ թաղի Ս. Հակոբ եկեղեցին (XIV դ.), Մոկաց Ս. Խաչ վանքը (XIV-XVI դդ.) և այլն], որոնք միջնադարում եղել են գրչության հայտնի կենտրոններ: XIII դարից ի վեր Մոկս են թափանցում քրդական վաչկատուն ցեղեր: XVI դ. սկզբից Մոկսի տարածքը բռնատիրել է Օսմանյան թուրքիան: XVI-XIX դդ. Մոկսում շարունակում էին գոյատևել հայկական կիսանկախ բնակավայրերը՝ հայ մելիքների գլխավորությամբ: Մոկսի 49 բնակավայրերի հայ բնակչությունը (ավելի քան 900 ընտանիք) 1915թ. տեղահանվում է և հիմնականում զոհ գնում բռնագաղթին¹:

Իր խոսվածքով ու մշակութային ավանդներով Մոկսը սերտ աղերսներ ունի Վասպուրականի և ընդհանրապես Շատախի, Ռշտունիքի հետ: Մոկացի Նախո Քեռուց, Խապոյենց Զատիկից, Վարդան Բագիկյանից ժամանակին գրի են առնվել «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի լավագույն պատումները:

Ներկա հատորում տեղ են գտել Մոկս քաղաքից, Մոկս-Բուլենց, Մոկս-Դաշտ, Մոկս-Գինեկանց (Գնեկանց), Մամուտանք-Պաստ, Կարճկան-Գոմս, Կարճկան-Կուք, Կարճկան-Ուրանց բնա-

¹ Մոկաց աշխարհի մասին պատմաաշխարհագրական անհրաժեշտ տեղեկությունները քաղել ենք Հ. Գյուլքանյանի «Հին հայոց տեղվոյ անունները», Վնն., 1907; Խ. Աժոն, «Армения в эпоху Юстиниана», СПб., 1908; Ե. Լալայանի «Վասպուրականի նշանավոր վանքերը», պր. 1, Թ., 1912; Թ. Խ. Հակոբյանի «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն», Ե., 1968; Գ. Սրվանձտյանց-«Թորոս աղբար», Երկեր, հ. 2, Երևան, 1982; Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991 աշխատություններից (Օ.Կ.):

կավայրերի, ինչպես նաև խլաթ, Արճեշ քաղաքների մի շարք հեքիաթներ՝ բոլորն էլ ցարդ անտիպ: Հատորի ձեռագիր նյութերը (թվով 70 միավոր) պահվում են ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանախուսական արխիվի երվանդ. Լալայանի ֆոնդում (FA IV: 0001-3502): Այս հեքիաթները գրառել են Ե. Լալայանի՝ 1915-1916թթ. նշանավոր բանահյուսական խմբարշավի մասնակից-բանահավաքներ Արտաշես Բարսեղյանը, Աննեքերիմ Շալճյանը, Արտաշես Շահինյանը, Երվանդ Պեգազյանը: Հատորի նյութերը գրի են առնված Եղեռնից փրկված և էջմիածնում, Երևանում, Թիֆլիսում ապաստան գտած վերոհիշյալ բնակավայրերի գաղթական ասացողներից: Ձեռագիր այդ նյութերի մեջ նշանակալից տեղ են գրավում Ե. Լալայանի՝ 1910 և 1911թթ. բուն Մոկսում կատարած հեքիաթների անձնական գրառումները, երբ գիտնականը մեկնել էր Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներ՝ ժողովրդագիտական հետախուզումների: Վերոհիշյալ անտիպ նյութերում կան մի շարք վարպետ ասացողների հեքիաթներ, որոնք աչքի են ընկնում Վանի բարբառի Մոկսի խոսվածքի և պատմողական ոճի անաղարտ դրսևորումներով (Դանիել Խլոյան, Սարգիս Մուրադյան, Պետրոս Սահակյան, Վարդան Բագիկյան): Հատորն ընդգրկում է ինչպես ձեռագիր, նույնպես և տպագիր նյութեր՝ նպատակ ունենալով ամբողջական և անաղարտ տեսքով հրապարակ հանել հեքիաթի ժանրի հարուստ ու արժեքավոր ժառանգությունը: Խոսքը վերաբերում է «Էմինեան ազգագրական ժողովածուի» (այսուհետ՝ ԷԱԺ) Բ, Դ գրքերում (Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1901-1902) հավաքած Մոկաց հեքիաթներին, որոնց արխայիկ մոտիվներով աչքի ընկնող սյուժեների պատմողը հայտնի վիպասաց Ջատիկ Խեպոյանն է: Հիշյալ հատորում տեղ են գտել նաև Հովսեփ Օրբելու «Ընտիր աշխատությունների» 2-րդ գրքում (Երևան, 2002) զետեղված հեքիաթները (վեց միավոր)՝ գրառված իր իսկ Հ. Օրբելու կողմից, Մոկսում, 1911-12թթ.:

Հատորում պահպանված են բնագրաբանական (տեքստաբանական) այն սկզբունքները, որոնք մշակված և ընդունված են «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» գիտական հրատարակության համար՝ հղմթացս հաշվի առնելով սույն հատորի նյութերի առանձնահատկությունները.

1. Բուն տեքստերի դասակարգման համար առաջին հերթին նկատի է առնված նրանց ժանրային բնույթը, սյուժետային-թեմատիկ առանձնահատկությունները: Սկզբում տրված են հրաշապատում հեքիաթները, իսկ հետո՝ իրապատում:

2. Հատորում ընդգրկված են բովանդակային, ժանրային, գեղարվեստական տեսակետից համեմատաբար անթերի հեքիաթներ: Բնագրերում խմբագրական որևէ փոփոխություն՝ հապավում, հավելում, չի կատարված:

3. Հեքիաթների լեզուն չի փոփոխված, այսինքն՝ թողնված է այնպես, ինչպես գրի է առել բանահավաքը ասացողից: Նյութերը գրված են ժամանակակից ուղղագրությամբ և կետադրությամբ: Բնագրերում եղած բացահայտ սխալներն ու վրիպումներն ուղղված են:

4. «Նմուշ», «Աղվեսն ու կրիան», «Գայլի փորձանքներ», «Ճակատագիր», «Աղվեսն ու գայլը», «Ամուլ մարդ», «Որն է պոռնկորդին», «Մարդ և օձ» հեքիաթները, մեր կարծիքով, վերնագրվել են դրանք գրառող բանահավաքների կողմից, քանի որ հեքիաթների բուն բարբառային բնագրերից տարբերվում են:

5. Շնչված և ուղղված են բնագրերի տրոհության և առոգանության նշանները, բնագրերի պարբերությունների ուղղակի և անուղղակի խոսքի կիրառությունները: Բացի հատուկ անուններից, բնագրերում մեծատառով են գրված նաև կենդանական ու բուսական աշխարհի առանձին ներկայացուցիչների անունները և հեքիաթների հերոսներին տրված մականունները:

Մոկսի բարբառն, ըստ Հր. Աճառյանի ձևաբանական դասակարգման, պատկանում է «կը» ճյուղին, ըստ Գ. Զահուկյանի բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման՝ Վանի կամ հարավային միջբարբառախմբին, և տվյալ բարբառային միավորը կոչվում է Վանի բարբառի Մոկսի խոսվածք²:

Մոկսի տարածքում գրաբարի ձայնեղ պայթականներն ու կիսաշփականները բառասկզբում խլանում են.

1. Բ>Պ (բարի>պարի), Ձ>Ծ (ծայն > ծեն), Հ>Խ (հոգի > խուկյի): Ետնալեզվային բաղաձայններն ունեն քմային տարբե-

² Գ. Զահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972, էջ 134: Այսօր առավել ընդունելի է համարվում բարբառների դասակարգման Գ. Զահուկյանի առաջարկած սկզբունքը (Ծ. Կ.):

րակներ՝ 2. քար>քյար, քո>քյու: Խլացած ծայնեղ պայթականներից ու կիսաշփականներից հետո ա-ն արտասանվում է ա՝ 3. բակ > պակ, առանձին գյուղերում էլ՝ օ (կաթ > կօթ): Շեշտը վերջնականկային է: Վաղակատար ժամանակածևում դերբայը ստանում է *հր* մասնիկ՝ նըստիւր իմ: Ժխտական խոնարհման մի շարք բայածևերում շեշտվում է ոչ թե ժխտական մասնիկը, այլ խոնարհվող բայի առաջին վանկը. չըմո՛ւտը (արգելական հրամայականում՝ մը տը՛փը — մի՛ ծեծիր)³, բնագրերում, ընդհակառակը, գերազանցապես շեշտված է արգելական մը մասնիկը: Քանի որ մեր ծեռքի տակ եղած բնագրաբանական նյութերը հնչյունաբանության և ուղղագրության առումներով միօրինակ չեն, և տարբերություններ են դրսևորվում բանասացների պատմած և բանահավաքների գրառած հեքիաթներում, հետևաբար՝ Վանի բարբառի Մոկսի խոսվածքին բնորոշ ուղղագրական և ուղղախոսական կանոնները որոշ դեպքերում միագծորեն պահպանված չեն: «Եմինյան ազգագրական ժողովածուի» և Գ. Օրբելու վերոհիշյալ գրքից ընտրված 6 հեքիաթների ուղղագրությունը ևս հարմարեցված է սույն հատորի համար մշակված ուղղագրական-ուղղախոսական ընդհանուր սկզբունքներին:

Հատորը, բացի բնագրերից, ունի.

1. Նախաբան, որտեղ լուսաբանվում է տվյալ ազգագրական շրջանի առանձնահատկություններն ու հավաքածուի գոյացման պատմությունը:

2. Ծանոթագրություններ, որտեղ հերթականությամբ տեղեկություններ են տրվում հատորում ընդգրկված հեքիաթների գրառման հանգամանքների վերաբերյալ:

3. Բառարան, որն ընդգրկում է հեքիաթներում առկա դժվար հասկանալի, բարբառային ու փոխառյալ բառերի բացատրությունները:

4. Անձնանունների ցանկ, որտեղ ներկայացված են հեքիաթներում հիշվող պատմական նշանավոր դեմքերը, սովորա-

³ Մոկսի բարբառի արտասանական և ձևաբանական առանձնահատկությունների մասին մանրամասն տես Գ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, Մ.-Նոր Նախիջևան, 1911 (եմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. 8) և Մ. Մուրադյան, Մոկսի բարբառի հնչյունա-հնչույթային համակարգի հիմնական առանձնահատկությունները.- Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1978, № 9, որոնցից և օգտվել ենք մենք:

կան անձնանունները, հեքիաթային-առասպելական արարածներին, կենդանիներին տրված անունները, հերոսների հատկանիշները բնութագրող մականուններն ու ածականները:

5. Տեղանունների ցանկ, որն ընդգրկում է հեքիաթներում առկա պատմական ու հեքիաթային-առասպելական վայրերի անուններն ու անվանումները:

6. Առարկայական ցանկ, որը պարունակում է հատորի հեքիաթներում հանդիպող առարկաները, կենդանիները, բույսերը, բնության, առասպելական և հասարակական երևույթները, տնտեսական, կենցաղային, կրոնական և այլ հասկացություններն ու ըմբռնումները:

Անձնանունների, տեղանունների և առարկայական ցանկերում բառերը տրվում են այբբենական կարգով, էջերը՝ արաբական թվանշանով:

7. Ցանկեր, որոնք այբբենական կարգով ներկայացնում են հատորում ընդգրկված հեքիաթները՝ ըստ ծագման վայրի, բանասացների ու բանահավաքների:

8. Հավելված I, որտեղ ներկայացված է հատորի հիմնական տեքստերից վերցված մի հեքիաթ («Պոլոտ կյով»)՝ Մոկսի խոսվածքի ձևաբանական ու արտասանական առանձնահատկությունների գիտական ճշգրիտ տառադարձությամբ (c նշանը դրված է բառասկզբի հավելական *h* հնչյունի փոխարեն, օրինակ՝ *օխտիվ=հիտիվ*):

9. Հավելված II, որտեղ ներկայացված են բանահավաքներ Սենեքերիմ Շալճյանի և Արտաշես Բարսեղյանի կենսագրությունները:

10. Բոլոր տեսակի ճշտումների, բացատրությունների ու ծանոթագրությունների դեպքում հատորում հանդիպում են հետևյալ հապավումներն ու համառոտագրությունները՝

ԲԱ - ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվ:

Ծ.Ա. - Ծանոթություն ասացողի:

Ծ.Բ. - Ծանոթություն բանահավաքի:

Ծ.Կ. - Ծանոթություն կազմողի: